

ארבעה ספרים של הר"ש אלקבץ נדפסו, שניים בחייו, אחד סמוך לפטירתו ואחד כמעט שלוש מאות שנה לאחר פטירתו. ספרו הגדול ביותר בכמות, "מנות הלוי" על מגילת אסתר, שכתבתו נסתיימה בשנת רפ"ט, שנשלח כ"משלוח מנות" לפורים של אותה שנה, לאבי-ארוסתו ר' יצחק הכהן משאלוניקי, נדפס מספר שנים לאחר פטירתו, בויניציאה שמ"ה⁹¹. ספר "אילת אהבים" על שיר השירים, נסתיימה כתיבתו ביום י"ב חשוון רצ"ו ונדפס אף הוא בויניציאה שי"ב⁹². שני ספרים אלה חוברו עוד בזמן שהותו בתורכיה. ספרו השלישי "שרש ישי" על מגילת רות, כבר נתחבר בצפת ותאריך סיום חיבורו הוא י' כסלו שי"ג. אף הוא נדפס בחיי מחברו, בקושטא שכ"ו⁹³. ספרו "ברית הלוי" על הגדה של פסח לא נדפס אלא בשנת תרכ"ג, בלעמבערג⁹⁴.

הר"ש אלקבץ חיבר עוד ספרים הרבה ומספרם עולה על אלה שנדפסו. אין ספק שחלק גדול מן הספרים שחיבר אבדו במשך הזמן, אולם גם מאלה שנשתמרו בכתב-יד נוכל לקבל מושג על היקף יצירתו. בכמה וכמה ספרות נשתמרו ספרים וקטעי-ספרים, וביניהם פירושים לתנ"ך, לתורה, לתהלים בשם "נעים זמירות ישראל" ופירושו להושע⁹⁵. ידועים גם כמה מחיבוריו בעניני קבלה שונים, מהם שהוכתרו בשמות מיוחדים, כגון: אפריון שלמה, בית ה',

91 חזר ונדפס בלעמבערג תרע"א וממנו צולם בני-יורק תשי"ד.

92 אף הוא חזר ונדפס בלעמבערג תרמ"ט.

93 חזר ונדפס בלובלין שנ"ז, סיגעט תרנ"א.

94 החיד"א בשם הגדולים בערך "מהר"ש אלקבץ" כותב: "וקרא הס' ברית הלוי כי כרת את הברית עם חכמי אנדרגופלא... ויראו ספר הברית הזה ויזכרו ממנו שהיה נוסע לא"י והיה לאת בינו לבינם". נראה מכאן שחיבר את ספרו סמוך לעלייתו ארצה. ואמנם בטפרו ברית הלוי הוא כותב בהקדמתו על כך, ויש בה גם כמה קוים ליחסיו עם חכמי הקהילה ופרנסיה. מן הראוי להביא כמה קטעים ממנה, שיש בהם להוסיף לידיעותינו המעטות על אישיותו: "ברצות ה' דרכי מבית אבי לקחני... אל עיר גדולה לאלקים נהלני הקריה אדריאנופולי שם הביאני ולחן בעיני השרים תופשי התורה גבורי כח עושי דבר ה' נתנני... הן כל אלה ראתה עיני מחסידותם וקדושתם וטהור תורתם. נכספה וגם כלתה נפשי לאחותם ולהיות נמנה בחבורתם דבקה נפשי... ואכרתה עמם ברית עולם אם אשכח אהבתם תשכח ימיני... והיה כי רוח אל ישאני אל המקום אשר שם עיני ולבי ואפרד מעליהם... ואתנה אל לבי לפרש ההגדה... ואקרא אותה ברית הלוי כי בריתי היתה אתם לרוב תורתם וצדקתם. ושרת הלוי לפני אחיו ומיודעיו דברי שלום ואמת... לכוות עמהם ברית להיות שם ושארית כי נסתר איש מאת רעהו. והיתה בריתי אתכם כל הימים... כי [אני] עתה בתוך הגולה ומיטב ספרי הנה היום בארץ הצבי תוב"ב ואני מטולטל וגולה אל הר ה' עולה...".

95 פירושי הר"ש אלקבץ לתנ"ך וחלקיו נזכרים לדוגמה: Catalogue of Hebrew mass. in the collection of E. N. Adler, Cambridge 1921 [= אדלר], עמ' 13, מס' 1838; בן-יעקב, אוצר הספרים, ג 206, פ 253; גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 230 [= בן-יעקב, פ 796]; באוסף כתבי-היד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא קובץ של לקט פירושים על התנ"ך ובתוכם גם מהר"ש אלקבץ ואביו (1719 8°).

לחם שלמה על תיקוני הסעודה, מטתו של שלמה, עבותות אהבה — ומהם קטעי חיבורים בלבד שלא נוקבו בשמות מיוחדים⁹⁶. יש להזכיר גם את כתבי־היד בעניני קבלה שתלמידיו רשמו משמו, אם ששמותיהם ידועים לנו — כגון ר' יצחק אלצייג ור' משה ב"ר יצחק מצפת — ואם שנשארו באלמוניותם⁹⁷. חשיבות מיוחדת נודעת מכמה בחינות לחילופי־מכתביו בענין קבורת צדיקים בארץ־ישראל, מה שנשאל על כך מאת ידידו ואיש־בריתו ר' יוסף קארו, ותשובתו של הר"ש אלקבץ⁹⁸. כן נשארו בכתב־יד שירים ותפילות ותחינות שתקן לאמרם על קברי צדיקים⁹⁹.

היה מקום לצפות לכך, ששירים, פזמונים ותפלות של הר"ש אלקבץ — בהתחשב בשיעור קומתו כמשורר וכמחבר הפזמון לכה דודי — יהיו נדפסים במספרים גדולים בתוך ספרי שירים ופזמונים, סידורי־תפילה ומחזורים. ואכן, כך חשבו באמת שני חוקרי תולדות הפיוט בישראל, שמעון ברנשטיין וישראל צינברג. ברנשטיין כותב: "הוא [ר"ש אלקבץ] חיבר כמה תפילות, שהוכנסו בחלק מן הסידורים נוסח ספרד"¹⁰⁰; נראה שצינברג סומך על ברנשטיין בכתבו אף הוא לאמור: "מלבד ה'לכה דודי', כתב אלקבץ גם שירים ופיוטים אחרים. בחלקם הוכנסו למחזורי ספרד ובחלקם נשארו בכתב־יד"¹⁰¹. העובדה שר"ש

96 יצירות בקבלה של הר"ש אלקבץ נרשמו: בן־יעקב (ובחלקם גם מ. זלטקין, אוצר הספרים, חלק ב), א 923, ב 307, ה 479, כ 353, ל 180, מ 275, נ 1072, ע 56, ק 234, ש 170, ש 336; גירונדי, שם; H. Hirschfeld, Descriptive catalogue of the Heb. mass. of the Montefiore library, London 1904; G. Margoliouth, Descriptive list of Heb. and Samaritan mass. in the British Museum, London 1893; 334(2) מס' [מרגוליות א], עמ' 61; G. Margoliouth, Catalogue of the Heb. and Samaritan mass. in the British Museum, London 1899—1915; 1176, II, IV—VII מס' [מרגוליות ב], עמ' 393; A. Neubauer, Catalogue of the Heb. mass. in the Bodleian library, Oxford 1886; 753, XXII מס' [נויבאוואר] מס' 1663, 6.

97 בן־יעקב, מס' 275; קטלוג מרגוליות ב, מס' 393, 753, XXXI.

98 בסוף ספר ברית הלוי (דף לט ב — מג ב): "תשובה מהמתבר למהאר"י קארו בפני[רוש] מאמר א' מהזוהר. שאלת ממני החכם החסיד האשל האדיר צדיק יסוד עולם מוהר"ר יוסף קארו נר"ו לערוך לפני זוהר חכמתך כוונת האלקי הר"ש ב"י [רבי שמעון בן יוחאי] ע"ה בענין קבורת הצדיק בארץ הקדושה". בכמה קטלוגים של כתב־יד נרשמה תשובה זו: נויבאוואר, מס' 648, 2, 1285; הירשפלד, עמ' 99 מס' (9) 325; מרגוליות ב, מס' 1176, III; בן־יעקב, ש 170. נראה שכולם זהים לנוסח הנדפס בברית הלוי.

99 גירונדי, תולדות גדולי ישראל, עמ' 320; "ועוד חתומים באוצרותי תפלות ותחנונות רבות עד"ה [על דרך הקבלה] שתקן לומר על קברי הצדיקים". ועיין קטלוג הירשפלד, עמ' 12 מס' (1) 59, עמ' 123 מס' (11) 413.

100 צוקונפט, אפריל 1930, עמ' 264.

101 די געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, כרך IV, עמ' 310, הערה 2 [מהדורה עברית, כרך ג, עמ' 57].

אלקבץ חיבר שירים ותפילות מלבד הפזמון לכה דודי, אינה מוטלת בספק. כפי שנזכר לעיל, אך אם באמת נדפסו במחזור (או סידור) נוסף ספרד, הדבר צריך לפנים ולפני ולפנים. יתר על כן, מחבר מאמר זה חושב, שלא זו בלבד שלמחזור וסידור — שאינם קולטים יצירות חדשות מעצם טיבם ומהותם — לא נכנסו יצירותיו הפיוטיות והליטורגיות האחרות של הר"ש אלקבץ, אלא שלא נדפסו כל עיקר אף בקבצי שירים ופיוטים או ספרי-תפילה שאינם סידורים ומחזוריים. ישראל דוידזון, שהקדיש עבודת חיים לשם רישום פיוטים נדפסים, לא רשם מיצירותיו האחרות של הר"ש אלקבץ, אלא שתיים: קטע מתפילה על הפרנסה, שבעל "ראשית חכמה" מביא בשמו¹⁰²; השניה נרשמה בטעות במפתח של "אוצר השירה והפיוט" על שמו של הר"ש אלקבץ שבו עסקינן, שכן היא חוברה על-ידי סבו הנזכר ונדפסה למעלה מעשרים שנה לפני לידת בעל לכה דודי¹⁰³. רק לפני זמן קצר גאל הפרופ' ורבלובסקי מספר תיקוני תפילות של הר"ש אלקבץ, הכוללים תפילות שונות על הפרנסה, על הגאולה, כתר מלכות, תפילה להנצל מכל רע, ועוד — והדפיסם בספר השנה של מכון בן-צבי "ספונות"¹⁰⁴. ועל כך יברכוהו טובים וכל מעריצי ומוקירי הר"ש אלקבץ יודו לו על שבירר מקחו של אותו צדיק זצ"ל.

קו נוסף להשלמת תמונת התענינותו של הר"ש אלקבץ בקבלה, אמנם לא מבחינת חיבור ספרים בלבד, אלא גם מבחינת רכישת ספרים בקבלה ואף הזמנת ספר אצל סופר מקצועי — וזאת בתקופת הדפוס! — נזכיר את עובדת כתיבת הספר "טעמי-המצוות... ע"ד פשט וע"ד קבלה" לר' יצחק ׳ן פרחי, שנכתב במיוחד "לנבון כה"ר שלמה אלקבץ הלוי"¹⁰⁵. בשנת תשכ"ב נדפס בירושלים פירושו של רבינו בחי ב"ר אשר ׳ן חלאוה למסכת אבות ושל ר' שם טוב בן שם טוב לפרק "קנין תורה" מתוך כתב-יד שהיה בבעלותו של הר"ש אלקבץ¹⁰⁶. בספר "מקרא קדש, פירוש מגילת רות על דרך האמת שחבר הרב המקובל... עובדיה המון מברטנורה...". ויניציאה שמ"ה, נדפס בסופו "מאמר לתשובה. מדרש רות ריקאנטי פרשת וישב... מוגה כהוגן מפי ספרים

102 אוצר השירה והפיוט, כרך ד, א 2292. תחילתה: אתה האל הון מקרני ראמים עד ביצי כינים ואין ביד שום מלאך ושר יכולת לזון ולפרנס.

103 שם, י 313. תחילתה: יצו האל להושיע ויואל עמוס בטן ומעבדיו יישר. היא נדפסה בסוף הרד"ק על נביאים אחרונים, ואדי אלתיג'ארה רמ"ב.

104 כרך ו [= ספר צפת, כרך א], עמ' קלז—קפב. מקורן של התפלות באוסף גינצבורג במיסקבה ותצלום מהם במכון בן-צבי.

105 נמצא באוסף כתב-היד של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 597 8°. כולל 282 דף ונכתב בתורכיה במאה ה"ז על-ידי "הצעיר שלמיה אביגדור". מהנוסח "לנבון" יש להסיק לענ"ד שר"ש אלקבץ היה עוד צעיר לימים בשעה שהספר נכתב למענו. אולי מיד לאחר נישואיו סמוך לשנת רפ"ט.

106 עיין מ"ש ב"קרית ספר", כרך מ, עמ' 107, סעיף 8.

רבים. כן מצאתי בספר ישן נושן והוא מהמקובל... כמהר"ר שלמה אלקבץ זצ"ל¹⁰⁷. דהיינו המדרש רות עם פירוש הריקאנטי שממנו נדפס כאן, היה בבעלותו של הר"ש אלקבץ. שלוש עובדות אלה מעידות להחזיק את הר"ש אלקבץ לא רק כפרשן המקרא (בעיקר המגילות), כמקובל אלקי וכמשורר בחסד בלבד, אלא אף — וזה צד נוסף בדמותו שכמדומני לא עמדו עליו עד עכשיו — כאספן של ספרים עתיקים בקבלה שלא ראו עדיין אור הדפוס.

עתה נפנה ונשוב אל נושאינו העיקרי, הפזמון לכה דודי. הוא נתפשט במהירות מפליאה ו"כאשר גוגן הפיוט לכה דודי על-ידי מספר מנינים מקובלים בשדות שמאחורי צפת, אחזה אש בכל לבבות ישראל. קטון וגדול החלו לנגן את התפילה, והיא גפוצה כשלהבת בכל קהילות ישורון במזרח ובמערב" — כתיאורו מלא החזון של ש. ברנשטיין¹⁰⁸; או בשפת המעשה המדעית של חוקרי התפילה בישראל, אברהם ברלינר ואלבוגן, הקובעים פה אחד ש"הטכס של קבלת שבת התפשט עד מהרה מעבר לצפת"¹⁰⁹; "פיוט זה חדר עד מהרה לעדות השונות"¹¹⁰. אחת הסיבות להתפשטות המהירה של הפזמון, היא ללא ספק השמועה שהאריז"ל סמך ידו עליו. יתר על כן, הוא עצמו היה שר אותו, כפי שמספר בעל "חמדת ימים": "והוא [האריז"ל] היה אומר פיוט נאה ומשובח אשר חבר ויסד החכם החסיד שלמה הלוי ז"ל אלקבץ... ואמר הרב כי רוב דבריו מסכימים אל האמת, והוא לכה דודי"¹¹¹. ולא זו בלבד, אלא שהאריז"ל לא היה נוהג לשיר שירים אחרים, שהיו נפוצים אז, שחוברו על-ידי משוררי ספרד, מפני שאור הקבלה לא נגה עליהם¹¹². יש אומרים, שכמה וכמה שירים במתכונת לכה דודי היו ידועים בצפת בתקופת ההיא, "אלא שהר"ש אלקבץ ברגע של השראה תקן את פניו של השיר ויפת בו רוח נשמתו והחיהו בדם לבו. ויהי השיר פתאום למה שהנהו עד היום הזה ולמה שיתיה עד היום האחרון"¹¹³.

ואמנם ידוע לנו שיר "לכה דודי" שלא ר"ש אלקבץ חברו, שנדפס על-ידי ר' משה נ' מכיר ב"סדר היום" שלו. וזה נוסחו:

לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה.

107 נמצא בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. אגב, שטיינשניידר (בודליאנה, מס' 6686) רשם בטעות "פירוש מגלת אסתר" במקום מגילת רות.

108 צוקונפט, שם (הערה 100).

109 א. ברלינר, הערות על הסידור, עמ' 43.

110 J. Elbogen, Der jüdische Gottesdienst etc. עמ' 108 [מהדורה עברית, עמ' 83].

111 חמדת ימים, חלק א [ויניציאה], ועתה יגדל לפ"ג [תקכ"ג], דף מא ב.

112 א. ברלינר, הערות על הסידור, שם.

113 הרב י"ל זלוטניק [= אבידע], גרות שבת, שנה ד (תש"ו), קונטרס קנז, עמ' יד.

זכור ושמור בדיבור אחד, נתן לנו המלך המיוחד, ה' אחד ושמו אחד, לשם ולתפארת ולתהלה. לכה דודי קדושת שבת הנחלתנו, ועל הר סיני קרבתנו, בתורה ומצוה עטרתנו, וקראתנו עם סגולה. לכה דודי נודה לך ה' אלקינו, כי ממצרים הוצאתנו, ומבית עבדים פדיתנו, ובכח ידך הגדולה. לכה דודי בתוך ים סוף הדרכתנו, ובנפול אויב שמחתנו, חיים וחסד עשית עמנו, להעבירנו במצולה. לכה דודי אתה אלקי האלקים, ומי כמוך באלים, משפיל גאים המגדילים, ומרים אביון לגדולה. לכה דודי בואי בשלום עטרת בעלה, וגם בשמחה ובצהלה, תוך אמוני עם סגולה, בואי כלה בואי כלה. לכה דודי

אוצר החכמה

ויאמר מזמור שיר ליום השבת

אתה האל עושה פלא, הורשתנו בית מלא, ארץ צבי מהוללה. לכה דודי 114 לפני השיר כותב בעל "סדר היום": "ואח"כ יאמר פזמון א' או ב' ואלו הם". מכאן שהיו לפחות שני פזמונים ידועים בצפת לקבלת שבת, אף על פי שב"סדר היום" אינו מובא אלא אחד מהם. ייתכן שהשני הוא לכה דודי של ר"ש אלקבץ.

נחלקו החוקרים איזה מן הפזמונים היה הראשון, זה שמביא בעל סדר היום, או זה שחובר בידי ר"ש אלקבץ, המושר היום בכל תפוצות ישראל. הרב זלוטניק [אבידע] סובר ש"אי-אפשר להאמין שחבר מי שהוא את ה'לכה דודי הנ"ל [שב"סדר היום]" אחרי שירו של הר"ש אלקבץ, וכי אחרי שנתפרסם שירו של הר"ש אלקבץ בחר הר"מ מ' מכיר לתת מקום בספרו להנוסח דלעיל. אין זה אלא שהנוסח דלעיל היה מקובל בקהל שם ועבר זמן עד שהנוסח של הר"ש אלקבץ הדיח אותו ממקומו ונתקבל באומה כ'ההמנון' של המלכה שבת" 115. לעומתו, סובר א. צ. אידלסון, שבעל סדר היום ראה את פזמונו של הר"ש אלקבץ ונטל ממנו את הבית הראשון ושלפני האחרון וכן גם את החרוזה "לה" 116. ברלינר, סובר, שלא זו בלבד שהר"ש אלקבץ הכיר את ה'לכה דודי' שבעל "סדר היום" הדפיס, אלא שהוא שימש לו דוגמה בחיבור ה'לכה דודי' שלו 117. אולם לענ"ד נראה שבעל "סדר היום" (או מחברו האנונימי) חיבר את פזמונו לאחר שפזמונו של הר"ש אלקבץ הושר לפחות בצפת. ראשית, ר"מ מ' מכיר

114 סדר היום, ויניציאה שנ"ט, דף מג א (לובלין תרל"ג עמ' 42).

115 גרית שבת, שם.

116 השלח, כרך לו, עמ' 27, הערה 1. לדעה זאת מצטרף גם י. מארשען, ישורון, שנה ט (תרפ"ט), חוב' 7/8, החלק העברי, עמ' פה.

117. א. ברלינר, שם.

הדפיס את ספרו "סדר היום" בשנת שנ"ט, דהיינו כחמש עשרה שנה לאחר שהשיר של ר"ש אלקבץ נדפס לראשונה ולמעלה מחמישים שנה לאחר שנתחבר, בשנת ש"ח או סמוך לה, כאמור; שנית, המו"ל של ספר "תיקוני שבת" הוצאת קראקא [שע"ג?], ר' יהודה ב"ר דוד הכהן מבודון, כותב לאחר הפזמון של הר"ש אלקבץ: "אם ירצה המשורר לשורר עוד לכבוד כלה מלכתא ימצא שיר מחודש חדש מפני ישן תוציאו, כאשר תמצא ג"כ בספר סדר היום". ר' יהודה ב"ר דוד היה מחוגי המקובלים וחיבר כוונות ותפילות בדרך הקבלה, וקביעותו שהשיר שב"סדר היום" הוא "שיר מחודש" היא בוודאי בעלת משקל. אין ספק איפוא ש'לכה דודי' של הר"ש אלקבץ קודם לזה שב"סדר היום".

בענין ערכו הפיוטי של לכה דודי, כבר הבאנו את דעתו של הרב אבידע, שהשיר של הר"ש אלקבץ דחה בצדק את השיר שב"סדר היום". מארשען מרחיק עוד לכת וקובע ש"השיר בסדר היום אינו אלא צירופי פסוקים ומליצות, אבל אלקבץ הוא משורר אמיתי שהוציא דבריו ממעמקי הלב וכל הגה מפיו הוא רגש פנימי"¹¹⁸. גם אחרים הכבירו עליו תהלות ותשבחות, כגון: "אחת היצירות המצוינות ביותר בשירה הדתית שבעולם"¹¹⁹; "אין ערוך ואין דומה לו ביפיו והדרו"¹²⁰. גם הסופר הגרמני הרדר הושפע ממנו במידה כזאת עד שתרגמו לגרמנית¹²¹. והיינריך היינה הושפע ממנו אף הוא, עד שבהתפעלותו הרבה יחסו בטעות לר' יהודה הלוי¹²². ואכן, אין ספק שהשיר לכה דודי המושר בפי העם כולו זה מאות בשנים, מצטיין בערכו הפיוטי ומעורר בגפשות משורריו התעלות רוחנית כאחת התפילות הנשגבות ביותר. ואשר ל'צירופי פסוקים ומליצות' שבהם מונים את לכה דודי שב"סדר היום", הרי למרבה הפלא, לפחות תשעים אחוז של החרוזים בפזמונו של הר"ש אלקבץ בנויים על מקורות מקראיים בצורה מילולית. כבר נותח השיר בפרטיו על-ידי פלטיאל בירנבוים¹²³ והוא מצא מקורות מקראיים המקבילים כמעט לכל חרוזיו. ואף-על-פי-כן מצטרפים קטעי הפסוקים ב'לכה דודי' של הר"ש אלקבץ לידי סימפוניה אורגנית בצורה מופלאה.

כבר עם ראשית הנהגתו נהגו לשורר את הפזמון. בסידור התפילה שבו נדפס לראשונה, יש הוראה לשיר את "לכה דודי" ב"לחן שובי נפשי

118 ישורון, שם, עמ' פו"פו.

119 ש. שכטר, "Studies in Judaism", כרך ב, עמ' 228.

120 הרב זאב אריה רבינר, רזא דשבת, עמ' רעה.

121 J. G. Herder, Adrastea 1802, Sämtliche Werke, 26, 244.

122 H. Heine, Prinzesin Sabbath.

123 ספר השנה ליהודי אמריקה, כרך ח"ט (תש"ז), עמ' 345.

למנוחיים¹²⁴, שהוא פזמון חוזר בשירו הידוע של ר' יהודה הלוי "יקרה מיקר יוצרך לקוחה קומי כי לא זאת המנוחה"¹²⁵, שמנגינתו היתה ידועה ומושרת בפי העם. גם בקהילות אשכנז ופולין נהגו לנגנו כבר בימים קדומים, שכן כותב מהדיר "תיקוני שבת" הוצאת קראקא [שע"ג?]: "וי שוררו הפיוט הנאה והמשובח וכו'". בבית הכנסת מייזל שבפראג היו נוהגים, כאמור, לשיר "זמר נאה מרבי שלמה זינגר ז"ל בעוגב ובנבלים קודם לכה דודי"¹²⁶. ר' יוסף יוזפא ב"ר משה קאשמן מספר ש"מקבלים השבת בשמחה גדולה ושירות נאים ותשבחות ורננים. ובכמה קהילות מנגנים בכלי זמרים ונבלים וכוונרים"¹²⁷. מובן, שבדומה לזמננו אנו, לא היו מנגינות ידועות מיוחדות ואחידות ללכה דודי, אלא כל קהילה ניגנה את הנגינות שהיו להן מהלכין בין אנשי הקהילה, כמיטב יכולתם של החזנים, שנשתנו מפרק לפרק ומתקופה לתקופה. ר' זלמן גייגר, שרשם בצורה פרוטוקולית פרטי פרטים ממנהגי פרנקפורט דמיין, מוסר דברים מדויקים גם בנידון זה. לדבריו עולה אחד מחזני הקהילה, "על המגדל שקוראים שם בתורה... ומנגן לכה דודי בנ"ג [= בניגון נאה], וכשמגיע למאמר 'בואי בשלום' זכו' פונה למערב... ואם מנגן מן 'התעוררי' והלאה בנגון אחר, שב לנגן מן בואי בשלום בנגון הראשון שלפני התעוררי". ר"ז גייגר, ששם לבו לכל פרט ופרט בדיקנות נוגעת ללב, מביע את דעתו בנוגע לפשר החלפת הניגונים: "והטעם נראה לי, אחר שהזכיר המשורר בסוף ד' מאמרים שבראשם שמו 'שלמה', ביאת משיח, ע"י בן ישי וכו' התלהב בלב שמח בד' מאמרים שבראשם אותיות 'הלוי' ואז ישיר 'התעוררי' וג' שאחריו ממעמד ישראל בעת הגאולה, ואח"כ הוסיף למאמרים ששמו בראשם, מאמר 'בואי בשלום' לקבל שבת כבראש השיר. וע"כ נוהגים החזנים לנגן ד' הראשונים בנגון פשוטי והאחרונים בנגון שמחה וצהלה. אבל 'בואי בשלום' שהוא רק לקבל שבת מנגנים בנגון הראשון הפשוטי"¹²⁸.

מענין שעד היום הזה נוהגים רוב החסידים להחליף את המנגינה באמצע השיר; יש שמחליפים בחרוז "לא תבושי" ויש שמחליפים ב"והיו למשיסה". בזמן החדש מצאו כמובן רוב החזנים והמנגנים 'לכה דודי' בקעה להתגדר בה, ונתחברו עליה הרבה יצירות מוסיקליות ומהן בעלות רמה נאותה¹²⁹. בתימן

124 מכאן הועתק גם לסידורי ספרד, אמשטרדם תכ"א וקושטאנדינא תצ"ה. ברלינר, עמ' 44, יודע על ההוצאה האחרונה בלבד.

125 זיידוון, אוצר השירה והפיוט, י 3665.

126 סדור התפילה שנספת לספר "שפתי ישנים" לר' שבתי משורר בס.

127 נהג כצאן יוסף, האנוי תע"ח, דף לט א.

128 דברי קהלות, עמ' 61.

129 ב- Jewish Encyclopedia, כרך VII, עמ' 675—677, נדפסו מבחר יצירות מוסיקליות על "לכה דודי" בתו"נגינה. וראה שם בסוף הערך רשימה של ספרות על הנושא.

סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי

לא הסתפקו בנגינה בלבד, אלא "בעת אמירת 'בואי כלה' נהגו לרקד... ואף-על-פי שכל הפיוט לכה דודי חדש הוא, בפרט בתימן, מנהג עתיק הוא לרקד בערב שבת ולומר 'בואי כלה'" ¹³⁰. נראה מלשוננו, שמנהג הריקוד עתיק הוא ממנהג קבלת שבת עצמו. ואפשר שמקורו בגמרא, לפי גירסת רבינו חננאל, הגורס במסכת בבא קמא (לב א) "רבי חנינא הוה מר קד ואזיל ואמר בואו ונצא לקראת כלה וכו'" ¹³¹. בבית-הכנסת ד"קהל עדת ישראל" בברלין נהגו לנגן לא את לכה דודי בלבד, אלא החזן מנגן על הבימה את כל לכו גרננה פסוק בפסוק עם הקהל עד סוף מזמור לדוד ¹³².

נוסח לכה דודי כפי שיצא מתחת יד מחברו — ידוע. הרי הוא אותו הנוסח שבידינו ושנדפס (בהבדלי-נוסח קלים) בכל סידורי-התפילה בכל הנוסחאות והמנהגים ¹³³. אנו נתקלים במקורות שבהם יש הצעות-תיקון, מתוך ידיעה שאין זה הנוסח המקורי. ברובן הן קלות, במלה אחת או שתיים, פרט למקור אחד המציע שינוי בשני בתים שלמים, הלא הוא בעל "חמדת ימים", הכותב: "ואני נהגתי לומר בנוסח זה והוא הנכון":

מקדש מלך עיר מלוכה, מאז היתה ראש ממלכה, והיא עתה תתעטר במלכה, והוא יחמול עליך חמלה התקשטי כלה קומי, לבשי תפארתך עמי, על יד בן ישי בית הלחמי וכו'. והוא מסיים: "ורוא דא לחכימי לבא אתמסר". כותב מאמר זה אין לו עסק והבנה ברזיו של בעל "חמדת ימים", שהוא ענין למומחים בדבר. ולא מעט נכתב בזמן האחרון על מקורות הספר, מיהותו של המחבר ומגמתו, ועדיין החידה בעיניה עומדת. ר' עמנואל חי ריקי בסידורו מציע לשנות "בחרוז מקדש מלך וכו' ולא חמל עליך חמלה" (במקום "והוא יחמול עליך חמלה") "ובחרוז דבואי בשלום יאמר גם ברינה" ¹³⁴. יהודי תימן משנים מלה אחת בפזמון החזר, ואומרים פני שבת "נקבילה" במקום נקבלה. ר' יחיא ב"ר יוסף צאלח מסביר את השינוי בפירושו "עץ חיים" לסידור כמנהג תימן (התכלאל) במלים אלה: "ה"ג [= הכי גרסינן — נקבילה] ול"ג נקבלה. והטעם שפני שבת הוא

130 יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 5.

131 וראה דקדוקי סופרים שם.

132 מנהגי ביהכ"נ בקהל עדת ישראל פה בערלין, תרצ"ח, עמ' ח.

133 אין ספק שהנוסח המקובל היום הוא הנוסח שיצא מתחת יד מחברו, שהרי הוא נדפס שנים מספר בלבד לאחר פטירת הר"ש אלקבץ, בשנת שמ"ד. לאחר מכן נדפס שוב, בשע"ב, שע"ג בערך, שפ"ח. בכל ההדפסות הראשונות במקומות מרוחקים שבאירופה — ויניציאה, פראג, קראקא, אמשטרדם — הנוסח הוא אחד. בכתב-היד שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שנכתב לפני שע"ב (וייתכן הרבה לפני שע"ב) הנוסח הוא בדיוק כמו בנדפסים.

134 משנת חסידים... והיא תפילה מכל השנה כפי סידור... האר"י זצלה"ה... אמשטרדם תקכ"ד, דף קמא א.

דבר רוחני שאינו נתפס. ואם יאמר נקבלה, משמע שיש בו ממש לקבלו, אך אם אומר נקבילה, יהיה פירושו לעמוד נכוחה הקבלת פנים לקראת פנים¹³⁵.

הפזמון לכה דודי זכה גם לכמה וכמה פירושים בדרך הקבלה והחסידות. מובן, שברוב סידורי-התפילה עם פירושים בדרך הקבלה, מפורשים גם חרוזי לכה דודי בדרך זו. מלבד זאת, נזכיר חלק קטן מן הפירושים, שנדפסו בספרים אחרים, כגון ספר "ערוגת הבושם" לר' משה מזאמושטש, זאלקווא תק"ה; פירוש "מנחת יעקב" לתיקוני שבת מאת ר' יעקב בר' רפאל הלוי, פראג תי"א (ולאחריו כמה וכמה פעמים)¹³⁶; חמדת ימים, חלק א, אומיר תצ"א (ועוד כמה פעמים). ר' קלונימוס קלמן אפשטיין, ב"מאור ושמש" פרשת ואתחנן (הוצאה ראשונה, חמוש"ד [תר"ב?], דף רג ג), מסביר בדרך החסידות למה נקט ר"ש אלקבץ בפזמונו "שמור וזכור", בעוד ש"זכור" נאמר לפני "שמור", אף-על-פי, כפי שהוא עצמו מעיר, שהציב "שמור" מפני האקרוסטיכון.

הערות

ג. מזמור שיר ליום השבת

אין כמדומה מזמור הולם יותר למערכת קבלת שבת מאשר המזמור היחיד בתהלים שבו מוזכר יום השבת בראשו. למרות זאת, מן הראוי להביא כמה דרשות חז"ל על מזמור זה, המשתבצות יפה בהקבלת פני השבת. בבראשית רבה (סוף פרשה כב) נדרש מזמור זה כלפי חטא הקדמון של אדם הראשון, שאמרו לאחר ש"פגע בו [בקין] ואמר לו מה נעשה בדינך, אמר לו עשיתי תשובה ונתפשרתי. התחיל אדם הראשון מטפח על פניו. אמר, כך הוא כוחה של תשובה ואני לא הייתי יודע. מיד עמד אדם הראשון ואמר מזמור שיר ליום השבת". אולם בילקוט שמעוני (תהלים רמז תתמג) מובא אמנם שאדם הראשון אמרו, אולם אין הוא קשור בחטאו של קין, אלא בחטא אדם בלבד. לפי מדרש זה קשור המזמור עם יום השבת: "לפי שבא יום השבת ונעשה סניגור לאדם לפני הקב"ה ואמר: רבון העולם, בששת ימי המעשה לא נהרג איש בעולם, ובי אתה מתחיל? זו היא קדושתו וזו היא ברכתו? ונוצל אדם הראשון מדינה של גהינם בזכות השבת. וכשראה אדם כוחה של שבת התחיל משורר מזמור שיר ליום השבת. אמר לו השבת: ולי אתה אומר הימנו? אני ואתה נאמר

135 סידור כולל כל תפלות השנה... הנקרא... תכלאל כמנהג כל קהלות הקדש תימן... ירושלים תרנ"ד, דף צט א. ועיין י. מארשען, ישורון, שנה ט (תרפ"ב), חוב' 5/6, עמ' מו, לדעתו "נקבלה" פירושה לקבל את השבת, המצוות והחיובים שבה, מה שאין כן "נקבילה" פירושה להקביל פני שבת בהתעלות ובצורה אומרת כבוד. "אולי ע"כ איתא בסידור תימן פני שבת נקבילה, אבל הפייטן, כמשפט חופשיות לשון הפיוט כתב 'נקבלה' מפני המשקל".

136 ראה רשימת ליברמן, קרית ספר, כרך לת, עמ' 402—407, מס' 1—8.

[illegible]

עין חן חן

۱
 لایحه در خصوص احوال و اوضاع
 این مملکت

الحمد لله رب العالمين

[illegible]

אוצר החכמה

1875 27

הפיוט לכה דודי בתוך ספר "פלת הרמון" לרמ"ע מפאנו, שנכתב בשנת שמ"ב (1582), זמן קצר לאחר פטירת הר"ש אלקבץ. המקור באוסף גינצבורג שבמוסקבה (צילום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

הימנון להקב"ה: טוב להודות לה"י¹³⁶. מדרש נפלא זה מלמדנו: ראשית, שכבר אדם הראשון רצה לשורר הימנון לכבוד השבת בשבת הראשונה של ימי בראשית. ושנית, עד כמה כוחה של השבת גדול. מכל מקום מדרש זה משתבץ יפה בנושא מאמרנו — קבלת שבת על-ידי עם ישראל¹³⁷.

לא לראשית הבריאה בלבד נדרש מזמור זה, אלא אף לאחרית הימים, שכן הוא סמל ל"מזמור שיר לעתיד לבוא ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים"¹³⁸. המזמור הזה הולם איפוא את העם האומרו — המאמין ביצירת האדם שאמר את המזמור ובאחרית הימים לעתיד לבוא — ואת היום שבו הוא נאמר, שכן הוא "הימנון לכבוד השבת". אפשר גם להסמך לכאן מאמר הירושלמי, שלפיו נבין את הקשר בין סוף ששת המזמורים הראשונים — מזמור לדוד הבו לה' בני אלים — למזמור שיר ליום השבת. הירושלמי שואל: "שבע [ברכות] של שבת מניין? אמר ר' יצחק כנגד שבעה קולות שכתוב בהבו לה' בני אלים. אמר ר' יודן ענתונדריא כנגד שבע אזכרות שכתוב במזמור שיר ליום השבת"¹³⁹. הרי ששבת היא החוליה המקשרת בין שני המזמורים הללו. מזמור זה נדרש אף לענין קבלת שבת: "זכור את יום השבת לקדשו, והן מכבדין אותו במאכל ובמשתה ובכסות ונקיה... ולא עוד אלא כשהוא נכנס אנו מקבלין אותו בשירה ובזמרה שנאמר מזמור שיר ליום השבת"¹⁴⁰. אין איפוא מזמור הולם יותר לקבלת שבת ממזמור זה. וכבר נדרש מזמור זה אף לענין השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש: "בשבת היו אומרים מזמור שיר ליום השבת... שכל המזכיר פסוק בעונתו מעלה עליו [הכתוב] כאילו בנה מזבח חדש ומקריב עליו קרבן"¹⁴¹. מזמור זה לקבלת שבת הוא ללא ספק "פסוק בעונתו".

136 א מדרש זה מקורו כנראה בפרקי דרבי אליעזר פרק יט (ווארשא תרי"ב, דף מד א), אלא שכאן חסרה הסיפא: "ולי אתה אומר הימנון".

731 והשווה תקנות ותפלות לר' שלמה צבי שיק, מונקאטש תר"ן, דף ט ג, שהביא טעם דומה לאמירת מזמור שיר ליום השבת, על-פי אבות דרבי נתן (סוף פרק א), שאדם הראשון וחוה "ראו בלילה החושך, בכו שניהם, לשחרית ראו שהאיר המזרח, שמחו ואמרו מזמור שיר ליום השבת. וזה הטעם — מסביר רש"י שיק — שתיקנו הקדמונים לומר המזמור בליל וביום השבת". אולם לפי מקור זה קשה קצת להבין למה תוקן לומר גם בלילה, שהרי אדם הראשון וחוה אמרו ביום בלבד. אגב, באבות דרבי נתן יש קטע נוסף שלא הובא ע"י רש"י שיק, שיש בו משום ענין לנושא שלנו: "באותה שעה ירדו שלוש כתות של מלאכי השרת וביניהם כנורות ונבלים וכל כלי שיר והיו אומרים שירה עמו, שנאמר מזמור שיר ליום השבת וכו'".

138 משנה, סוף תמיד.

139 ירושלמי, תענית, פרק ב, הלכה ב (דפוס ווילנא, דף ט ב).

140 מדרש שוחר טוב על תהלים, מזמור צב (הוצ' בובר, דף רב א).

141 מסכת סופרים, פרק יח, הלכה א.

מזמור שיר ליום השבת לפני מעריב של שבת נהוג היה תקופה ארוכה לפני שתוקן סדר קבלת שבת על-ידי מקובלי צפת. בזמן הרמב"ם עוד היו קהילות שבהן נהגו לאמרו "מימות עולם ומשנים קדמוניות" הוא נשאל "בדבר קהל קדוש... שנהגו מימות עולם ובשנים קדמוניות לומר בליל שבת אחר מזמור שיר ליום השבת 'ויכולו'. בא אחד מן תלמידי החכמים ומחה בידם על זה ואמר: מה שאתם אומרים 'ויכולו', אסור לאמרו ואתם עוברים על זה" ¹⁴². נראה שאמירת מזמור שיר ליום השבת היתה נהוגה יחד עם "ויכולו" לפני תפילת ערבית, ועל כך השיג אותו תלמיד חכם. הרמב"ם בתשובתו — "מותר להם להשאיר על מנהגם בתנאי שיקראו ויכולו אחר תפילת מעריב קודם חזרת התפילה. לפי מה שמחייב המנהג" — אינו מתיחס כלל לאמירת מזמור שיר ליום השבת. מנוסח הצגת השאלה ברור, שאמירת מזמור שיר ליום השבת בליל שבת היה מנהג נפוץ, שהרי השואל תולה את אמירת "ויכולו" באמירת מזמור שיר ליום השבת. לולי דמסתפינא הייתי אומר, שמנהג אמירת מזמור שיר ליום השבת מקורו כבר בתקופת התלמוד, שכן המדרש שוחר טוב המובא למעלה מצביע בפירוש ש"כשהוא נכנס אנו מקבלין אותו בשירה ובזמרה, שנאמר מזמור שיר ליום השבת". אולם ברבות הימים נתבטל מנהג זה. בכתבי היד העתיקים ובסידורי-התפילה הנדפסים בדפוסים הראשונים אין לו זכר, כאמור, כשם שאין זכר לשום מזמור או תפילה לפני תפילת מעריב. ידוע כתב יד אחד בלבד, בו צוין לפני ערבית לליל שבת: "ותתחיל מזמור שיר ליום השבת" ¹⁴³.

במנהג אמירת מזמור שיר ליום השבת בקבלת שבת אירע דבר מפליא המסמל את דרך יצירתו של המזמור, שכאמור נוצר על-ידי אדם הראשון, אולם "נשתכח בכל הדורות עד שבא משה וחדשו על שמו מזמור שיר ליום השבת" (נוטריקון משה והטיל למ"ד ביניהם מפני ענוה יתירה — מתנות כהונה) ¹⁴⁴. כך נשתכחה אמירת המזמור לקבלת שבת הרבה דורות, עד שבאו ר"ש אלקבץ, ר"מ קורדובירו והאריז"ל והחזירו עטרת המנהג העתיק ליושנה.

מקצת קהילות באירופה נהגו לכפול את מזמור שיר ליום השבת. כמה טעמים נאמרו ביסוד המונח במנהג זה ¹⁴⁵.

142 תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, סי' קעז (כרך ב, עמ' 236-327) [= פאר הדור, סי' קיז; קובץ תשובות הרמב"ם, ליפסא, סי' קיג; מהד' א. ה. פריימאן, סי' גו].

143 רשימת נויבאואר של כתבי-יד הבודליאנה (הערה 96), מס' 896, שהועתק מסידורי-תפילה בערבית שנכתב בשנת 1203 [= ד"א תתקס"ג], דהיינו שנתיים לפני פטירת הרמב"ם, שבזמנו היתה עוד נהוגה במקצת קהילות אמירת מזמור שיר ליום השבת כאמור.

144 בראשית רבה סוף פרשה כב והשלמתי לפי פרקי דרבי אליעזר הג"ל (הערה 136א).

145 טעמים שונים למנהג הכפלת המזמור הביאו רמ"ל זק"ש, ג. בן-מנחם, אברהם כהנא (אברך) ור' יוסף גולדנבוים — גרות שבת, שנה ד (תש"ו), קונטרס עד, עמ' קפו-קפז.

לאור הנאמר, נסכם ונעמוד בקצרה על הגורמים העיקריים שלזכותם יש לזקוף את התפשטותו המפליאה של סדר קבלת שבת וקבלתו בכל תפוצות ישראל, עד כדי מיזוגו בסידור-התפילה:

^{אוצר החכמה}

א. האישים. שלושת מאורי הדור של חכמת הקבלה, ר' שלמה אלקבץ, ר' משה קורדובירו ור' יצחק לוריא, שהילה של קדושה אפפה אותם כבר בחייהם, האצילו מרוחם על סדר קבלת שבת. נגד דמויות נערצות בשעור כזה לא יכלה להחזיק מעמד לאורך ימים ההתנגדות של החוששים ממנהגים מקרוב באו.

ב. המקום. צפת של התקופה ההיא וחכמיה השפיעו השפעה מכרעת על כל התפוצות. סדר קבלת שבת לא היה הערך היחיד שצפת הקנתה לגולה. די אם נזכור את השלחן ערוך, שהנחילה צפת לאומה כולה כספר ההלכה שלאורו הולכים כל הדורות ועד היום הזה. יש לזכור שר' יוסף קארו בעל השו"ע היה ידידו האישי הותיק של הר"ש אלקבץ עוד מתקופת אדריאנופול. הוא היה גם מן הבאים בסוד החוג שהר"ש אלקבץ עמד בראשו.

ג. גם להתפשטות חכמת הקבלה בארצות השונות היה בוודאי חלק לא מבוטל בהפצת מנהגים שהמקובלים הנהיגו, ובראש וראשונה סדר קבלת שבת. למרות שלהתפשטות לימוד חכמת הקבלה לא היה אופי המוני — כרעיון החסידות כמה דורות לאחר מכן, לדוגמה — אף-על-פי-כן לא היתה הקבלה עוד נחלת יחידי-סגולה בלבד. בהרבה קהילות ישראל, בכל הארצות, היו חכמים שעסקו בקבלה. מטבע הדברים שהשפעתם של הללו על סביבתם לא היתה מועטת.

ד. התפשטות הדפוס. בסוף המאה הט"ז ותחילת המאה הי"ז התפשט הדפוס העברי במידה גוברת והולכת ברוב הארצות שיהודים גרו בהן במספרים ניכרים. סדר קבלת שבת, כפי שנוכחנו לדעת, הלך ונדפס בסידורי-התפילה, ב"תיקוני שבת", בספרי תפלות ופיוטים. גם תופעה זאת תרמה לא מעט להנהגת הסדר החדש.

ה. השבת עצמה תבעה, כביכול, שיקבלו (או יקבילו) את פניה בחגיגות. אין כאן המקום להרחיב את הדיבור מהי השבת לעם ישראל. ובפרט בתקופה הנידונה שבה היו היהודים ברוב מקומות מגוריהם דוויים וסחופים, מושפלים ומרוטים בכל ימות השבוע. באה שבת — באה מנוחה לנפשם היגעה. עולם חדש ואוירה מרוממת הביא אתו יום השבת. אין כל פלא איפוא שהעם קבל בהתלהבות גדולה ובנפש חפצה את מזמורי התהלים והפיוט הנשגב, שבו מדובר גם על גאולה ופדות. קבלת שבת היוותה — ומהווה — הכנה נפשית ליציאה מן הפרוודור האפל של ימות השבוע העגומים וכניסה לטרקלין שכולו עונג, אור ושמחה, מעין עולם הבא.